

ФІЛОСОФІЯ

УДК 165.191:314.128

О.В. Андрієнко

Донецький національний університет, м. Донецьк, Україна

ОСОБИСТІТЬ У СВІТОГЛЯДНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена питанню особистості у контексті демократичного суспільства. Було проаналізовано проблеми, що пов'язані з сучасним розумінням індивідуального начала в соціумі, а також демократичних прав, свобод та обов'язків громадянина. Зроблено висновок про те, що особистість громадянина є фундаментальною цінністю, навколо якої будується демократичний світогляд.

На сьогоднішній день у суспільствах багатьох країн світу, у тому числі й України, відбувається активна розбудова демократії. Демократія посідає чільне місце серед ціннісних засад у світогляді сучасного суспільства. Це поняття існує вже близько двох з половиною тисяч років і має більше ніж 500 визначень. У найбільш загальному розумінні демократія (від грецьк. *demos* – народ, *kratos* – влада, правління) є владою народу. Але реалізація цієї влади можлива лише у державному контексті і за умови, що громадяни країни усвідомлюють сутність демократії, а також свої права, свободи та обов'язки. Тобто успішність розбудови демократичного суспільства безпосередньо залежить від особистості кожного окремого громадянина, який має почуття індивідуальної гідності, усвідомлює свої інтереси і потреби та здатний захищати їх законними методами. Дослідження ролі особистості у світоглядному контексті демократичного суспільства допоможе більш адекватно зрозуміти механізми демократизації влади та соціального життя.

Роль особистості у демократичному суспільстві сама по собі не є новою темою наукових досліджень. Серед вчених, що займаються цією проблемою, слід назвати Е. Гіденса [1], П. Дидебашвілі [2], В. Баруліна [3], П. Василенка [4], М. Грачова та О. Мадатова [5], О. Бойко [6], Ю. Рожкову [7] та ін. Проте переважна більшість існуючих досліджень висвітлює психологічні, політологічні, соціологічні або історичні аспекти цього питання. При цьому поза увагою науковців залишається світоглядний вимір особистісного начала у демократичному суспільстві, тоді як жодні соціальні перетворення не можуть бути успішно здійснені без відповідних змін світогляду, передусім, світогляду кожного окремого громадянина. Це говорить про необхідність ведення активних соціально-філософських пошуків у напрямку розкриття ролі особистості у світоглядній системі координат демократичного суспільства.

Метою даної роботи є дослідження ролі особистості у світоглядному контексті демократичного суспільства.

Дихотомія «особистість – суспільство» була притаманна людству майже на всіх історичних етапах його розвитку. Індивідуально-особистісна та суспільна свідомість нерозривно пов'язані між собою. Особистість завжди існує в соціумі, формується та розвивається під впливом окремих культурних та соціальних умов, кодів, норм та цінностей. Але, з іншого боку, сам соціум складається з окремих індивідів. Прийнято вважати, що особистісна свідомість і соціум – це два протилежних полюси на шкалі соціально-філософського знання. Відповідно між ними існує велика кількість розбіжностей, тому що суспільство завжди являє собою дещо ціле, що не можна звести до

окремих індивідів, що його складають. Адже виходячи з принципів системного підходу, система не дорівнює сумі своїх елементів. З одного боку, кожна нова людська система або група створює нові соціально-психологічні та культурні якості, які можливо зрозуміти тільки виходячи з розгляду цієї системи чи групи, а не через дослідження окремих індивідів. Проте, з іншого боку, сучасне західне суспільство, зорієнтоване на цінності та ідеали демократії, все більше схиляється до зростання пріоритету інтересів особистості над інтересами певної групи або спільноти. Світ особистості є набагато глибшим за суспільний вимір. Саме особистість є критерієм та метою суспільного прогресу. Як пише П. Дидебашвілі, «особистість – це останнє оперття соціуму, а це стверджує істинне буття індивіда у формі його внутрішньої творчої активності» [2, с. 228]. Свобода особистості, захист її гідності та недоторканості є головними цінностями демократії.

Загальновідомо, що одним з базових принципів демократії є підкорення меншості більшості. Але ще Ж.-Ж. Руссо говорив про неможливість буквального етимологічного розуміння демократії як влади більшості над меншістю, оскільки це суперечить реальному ходу речей. Демократичним цей принцип стає лише за умови захисту інтересів окремих особистостей та меншин. Під час виборів визначається думка народу. Це є необхідною, але зовсім не достатньою умовою втілення демократичних принципів в життя. Якщо у суспільстві починають регулярно застосовуватись дискримінаційні міри по відношенню до окремих людей або певної меншості, то режим автоматично перестав бути демократичним незалежно від легітимності або періодичності проведення виборів.

Російські дослідники М. Грачов та О. Мадатов вказують на існування різних підходів до трактування поняття «народ»: народ як всі члени суспільства, як нижні класи, як аморфна більшість тощо [5, с. 22]. Найбільш адекватним розумінням поняття «народ» у демократичному сенсі цього слова вони вважають абсолютну більшість. А тиранію цієї абсолютної більшості у суспільстві мають стримувати саме громадянські права і свободи особистості, які включають в себе наступне: право на свободу самовираження; право на отримання альтернативної, не підконтрольної більшості інформації; право на вільне утворення політичних та інших асоціацій, не підконтрольних як державі, так і більшості суспільства [5, с. 26].

Демократичне суспільство характеризується наявністю високого ступеня особистісної політичної свободи та реальною роботою механізмів, через які кожна окрема людина здатна впливати на процес управління країною. При цьому важливо розглядати суспільство саме як цілісність, оскільки сьогодні існує тенденція розглядати його як безособову сукупність відокремлених інститутів, процесів та груп. За словами українського дослідника П. Василенка, «на основі механістичного та атомарного сприйняття суспільства виникло уявлення про те, що для підтримки стабільності, для розвитку та життєвого рівня не потребуються зусилля екстраординарних особистостей, прогрес може бути організований як інерція» [4, с. 99]. Подібна модель суспільства розуміється як сукупність окремих громадян (атомів) та влади, розподіленої на три гілки, яка здатна до саморозвитку і для функціонування якої потрібне застосування лише посередніх здібностей та активності громадян. Носії ж верховної влади перетворюються на простих менеджерів. Виникає табу на прояв особистих якостей правлячої еліти, що зумовлює проблему «відчуження від екстраординарних особистостей» та зрештою призводить до поступової деградації суспільства. Для розбудови демократії ця модель жодним чином не підходить. Навпаки, у процесі демократизації суспільство найбільш гостро потребує свідомого особистісного розуміння сутності демократії, ефективної правлячої еліти – носія демократичних цінностей та механізму відбору народом найбільш кваліфікованих виконавців політичної влади.

Оскільки розвинута демократія – це не просто правління народу, а правління освічених громадян, то у контексті процесу демократизації особливого значення набуває політична соціалізація та виховання політичної культури особистості. Політичну культуру

можна визначити як систему відносно стійких цінностей та моделей поведінки, які поділяє більшість громадян певної суспільно-політичної єдності. Сама ідея культури з самого початку охоплює політику у числі інших сфер, таких як релігія, економіка, мистецтво, наука, філософія тощо. Структура політичної культури включає три рівня: культуру політичної свідомості, поведінки та функціонування політичних інститутів.

Політична культура особистості відповідає трьом основним етапам сприйняття дійсності та практичних дій.

По-перше, це когнітивний етап, що включає поінформованість про політичні події у суспільстві; розуміння сутності політики; знання Конституції, власних прав, свобод та обов'язків; знання форм і способів участі у політичних процесах; узгодження особистісних та суспільних інтересів. У процесі політичної соціалізації як органічному елементі політичної культури присутнє як стихійне, так і цілеспрямоване начало. Цілеспрямоване начало включає, передусім, інформаційно-ідеологічну діяльність суспільних та політичних інститутів, різноманітні ідеологічні концепції і політичні програми, що інфільтруються у суспільну свідомість.

У межах критики ліберальної демократії у сучасній науці активно розробляється теорія прямої демократії. Прихильники цієї теорії пропонують застосовувати як метод громадянського виховання засоби масової комунікації, причому робити це на загальнонаціональному рівні [5, с. 31]. У зв'язку з цим навіть виникло поняття «теледемократії», яка передбачає широке використання електронної пошти, практику проведення референдумів та дебатів із залученням максимальної кількості громадян. Хоча така теледемократія досі залишається теоретичним конструктом, інформаційні технології сьогодні здійснюють потужний вплив на формування суспільного світогляду та політичної культури особистості. Постійно вдосконалюючись, вони повною мірою виправдовують назву «четверта влада» і у більшості випадків виступають частиною складного соціально-політичного механізму. Ідея про абсолютну незаангажованість і об'єктивність засобів масової інформації у сучасному суспільстві є міфом. Особливо сильний тиск на формування політичної культури громадян здійснюється у зв'язку з черговим електоральним процесом. Сучасні інформаційні технології активно використовують зоровий та слуховий канали сприйняття і мають величезну аудиторію, тому почасти вони виступають ефективним інструментом маніпуляції свідомістю. Так, разом з поданням реальної інформації, громадяни можуть бути дезінформовані відносно певних подій або завдань певних політичних сил і лідерів. З іншого боку, цілком необхідною є допомога засобів масової інформації у вихованні політичної культури громадян, адаптації їх до існуючих реалій та орієнтації кожної окремої людини у суспільно-політичному просторі. Абсолютно логічною є думка Ю. Рожкової, яка пише, що у постіндустріальному суспільстві інформація є владою, доступ до неї є умовою свободи, а система телекомунікацій та Інтернету зароджує нові виміри свободи особистості, що вимагають від неї більшої самостійності прийняття рішень, креативності й нестандартних підходів [7, с. 10].

По-друге, існує аксіологічний етап формування політичної культури особистості. Він передбачає наявність чітко вираженого світогляду, принципів та переконань, готовність відстоювати їх та боротися з порушеннями конституційних прав.

По-третє, у формуванні політичної культури присутній поведінковий етап, що складається з наступних компонентів: участь у роботі органів управління та суспільних організацій, використання згідно із ситуацією певних форм політичної діяльності, володіння навичками політичної дискусії та вміння виходити з конфліктних ситуацій.

Стосовно формування демократичної політичної культури особистості у сучасній Україні, слід відзначити, що тут існують деякі проблеми. Зокрема, це надмірна ідеологізація і політизація мислення (у той час, коли в світі набирають силу прямо

протилежні тенденції), правовий нігілізм, низький рівень компетентності в управлінні справами держави та суспільства, високий рівень конфліктності політичної свідомості, недостатній розвиток особистісної громадянської позиції.

Український дослідник А. Бойко справедливо зазначає, що дуже важливими цінностями демократії по відношенню до особистості громадянина є компетентність та відповідальність, адже «демократія орієнтує людину на те, що вона мусить долати інфантильність, споживацьку налаштованість, надії на патерналізм і опіку» [6, с. 215]. Тобто у демократичному суспільстві людина має чітко усвідомлювати значення та наслідки своїх дій у контексті існуючих суспільно-політичних реалій. У дійсності демократія почасти несвідомо асоціюється з міфами про рай та про ріг достатку, з чого походить її сакралізація. Суспільство не може жити без цінностей та ідеалів. Проте іноді вони виявляються хибними і дезорієнтують особистість, спонукаючи її формувати нереалістичні сподівання щодо демократичного режиму. Так, в особистісній свідомості демократичне суспільство може трансформуватись в образ суспільства абсолютного добробуту, яке дарує своїм членам всі можливі матеріальні блага. Характерною рисою такого суспільства є принципова безкінечність процесу споживання, оскільки людина має справу не стільки з реальними речами, скільки з культурними знаками, якими члени сучасного суспільства обмінюються з постійно наростаючою швидкістю. Прагнення до демократії у такому випадку перетворюється на несвідоме прагнення повернутись до раю. Цілком очевидним тут є перенесення давнього способу розуміння святості як достатку, а зла і стану гріховності як неповноцінності, нестачі блага, у соціальну площину сучасності. Зв'язок між поняттями «святість» та «добробут», «цілісність», «процвітання» можна прослідкувати у кожній релігійно-міфологічній традиції. Слід згадати, наприклад, опис Едемського саду в Біблії, або концепцію «фарн» (авестийськ. «хварна» – «блиск», «сяйво», «божественне благословення», «багатство», «достаток») у більш древній зороастрійській міфології. Фарн – це німб святості, що згодом став невід'ємним елементом християнського іконопису, але це також і архаїчний символ родючості та багатства – баран. Для язичницької свідомості було цілком логічним, що більше святості (фарн) є в тій людині, яка є багатого, наприклад, має багато баранів, тобто має достаток. Не випадковою є спорідненість слів англійської мови «whole» («весь», «цілий», «неушкоджений») та «holy» («святий», «священний»). Сьогодні ці образи втратили своє первинне значення, але міфологема «святість – це достаток» міцно закріпилась у масовій свідомості. Принциповою умовою успішної розбудови демократії у цьому контексті є формування у кожного громадянина реалістичного розуміння демократії, а також соціально активної позиції, для чого необхідною є певна особистісна автономія.

Отже, ще одним важливим аспектом демократії є автономія людини у судженнях та переконаннях. Як пише Е. Гіденс, демократія завжди передбачає принцип автономії, а «влада є виправданою тією мірою, якою вона визнає принцип автономії» [1, с. 193]. Автономію у цьому випадку слід розуміти як здатність громадян самостійно аналізувати, оцінювати та визначати свої дії, вибирати шляхи суспільно-політичної поведінки. У сучасному українському суспільстві на світоглядному рівні досі існує проблема недостатньої розвиненості особистісної автономії. Витоки цієї проблеми частково знаходяться у радянському минулому, а частково у національному українському менталітеті, тяжінні до наслідування та домінування думки колективу (як каже відоме народне прислів'я: «Гуртом і батька легше бити»).

Особистість у демократичному суспільстві уособлює рівновагу двох векторів – соціальної ідентифікації та індивідуальної реалізованості. У багатьох пострадянських соціумах існує проблема недорозвиненості другого вектора, що в цілому свідчить про недостатньо потужне особистісне начало у суспільстві. Без подолання цього дисбалансу подальша демократизація є просто неможливою. Людина реалізує сутність своїх світо-

глядних уявлень саме в індивідуальних діях, але відбуваються ці дії завжди у суспільній площині. Російський дослідник В. Барулін, аналізуючи вектори смислової та ціннісної самореалізації людини, акцентує увагу на тому, що ідентифікаційний вектор є зорієнтованим назовні, а індивідуальний – всередину людського буття, ідентифікаційний вектор несе в собі елемент пасивності, а індивідуальний – внутрішньої особистісної активності [3, с. 207]. Громадянам незалежної України слід навчитися стверджуватись за рахунок саме індивідуальної реалізованості, а не лише співвіднесення себе з певною політичною, етнічною, соціальною або іншою спільнотою.

Таким чином, особистість громадянина виступає фундаментальною демократичною цінністю, навколо якої будується демократичний світогляд та розбудовується сама демократія. Демократію в жодному разі не слід розуміти як підкорення більшістю меншості, оскільки без захисту інтересів меншості, урахування конкретних індивідуальних потреб людей демократія перетворюється на авторитаризм. Для успішної розбудови демократії на теренах сучасної України важливими є наступні аспекти: успішна політична соціалізація та виховання у громадян відповідного рівня політичної культури; формування компетентності, відповідальності та автономії особистості; знаходження оптимального балансу між двома напрямками ціннісної самореалізації людини – соціальною ідентифікацією та індивідуальною реалізованістю. Щодо перспективних напрямків подальших досліджень в представленій сфері, слід вказати на аналіз ролі особистості у громадянському суспільстві, а також на межі індивідуальної свободи особистості в умовах демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Гидденс Э. ; [пер. с англ. В. Анурина]. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
2. Дидебашвили П.Г. Демократия и гражданское общество как специфический критерий прогресса общества / П.Г. Дидебашвили // Сборник материалов конференции [«Человек постсоветского пространства»], (Санкт-Петербург, 24 апреля 2005 г.) Выпуск 3 / [под ред. В. Парцвания]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2005. – С. 227-236.
3. Барулин В.С. Российский человек XX века. Потеря и обретение себя : [монография] / Барулин В.С. – СПб. : Алетейя, 2000. – 431 с.
4. Василенко П. Демократия: массы или элита, легитимность или профессионализм? / П. Василенко // Время Z. – 2005. – № 1. – С. 98-99.
5. Грачев М.Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М.Н. Грачев, А.С. Мадатов. – М. : АЛКИГАММА, 2004. – 128 с.
6. Бойко А.І. Демократія як чинник самоутвердження особистості / А.І. Бойко // Гілея (науковий вісник) : збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 25. – С. 214-219.
7. Рожкова Ю.А. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії : автореф. дис. на здобуття ступеня кандидата філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ю.А. Рожкова. – Донецьк, 2009. – 16 с.

Е.В. Андриенко

Личность в мировоззренческой системе координат демократического общества

Статья посвящена вопросу личности в контексте демократического общества. Были проанализированы проблемы, связанные с современным пониманием индивидуального начала в социуме, а также демократических прав, свобод и обязанностей гражданина. Сделан вывод о том, что личность гражданина является фундаментальной ценностью, вокруг которой строится демократическое мировоззрение.

E.V. Andriyenko

A Personality in the Worldview System of Coordinates of the Democratic Society

The article is devoted to the question of personality in the context of democratic society. The problems which are connected with the modern understanding of the individual beginning in society, and democratic rights, liberties and duties have been analyzed. The conclusion about personality as a fundamental value on which the democratic worldview is built was made.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2009.